

АКТУАЛЬНІ ПРОЦЕСИ МОВЛЕННЯ ЧИ «МОВНИЙ СМАК» УКРАЇНСЬКОЇ СУЧАСНОСТІ?

«Мовний смак» українців реалізується в активізації лінгвокреативності, вербалізації емоцій, актуалізації запозичень, збільшенні варіантних чи дублетних форм, підвищенні лінгвофемінізації, лінгвалізації нових соціальних цінностей, їх граматикизації, моделюванні прагматичних смислів, що реалізуються відповідними словесними формулами. Актуалізовано також уживання оказіональних компаративних, елятивних і суперлятивних форм неякісних прикметників; прислівників і займенників прикметникового типу для вербалізації категорії оцінки.

Ключові слова: запозичення, варіантні форми, лінгвофемінізація, лінгвалізація, граматикизація, категорія оцінки.

Одним з основних постулатів теоретичної лінгвістики традиційно залишається вчення про те, що мова «живе», а «жити» — означає змінюватися. Мова, як і будь-який інший живий організм, постійно розвивається, збагачується, удосконалюється — так чи так видозмінюється завдяки лінгвокреативній діяльності її носіїв. З приводу зазначеної тези наведемо слова К. Фослера: «Мовне вираження виникає внаслідок індивідуальної діяльності, але воно стверджується лише за умови, якщо стає до вподоби іншим носіям мови, якщо його приймають і повторюють несвідомо, тобто пасивно, чи так само творчо, тобто модифікуючи, виправляючи, послаблюючи або посилюючи, точніше, при залученні колективу, колективної діяльності»¹. Представники Празького лінгвістичного гуртка назвали цей процес «гнучкою стабільністю». А явище актуалізації тих чи тих мовленнєвих явищ у відповідний період розвитку кожної мови окреслюється сьогодні усталеною в мовознавстві метафорою «мовний смак епохи», хоч на сьогодні ця метафора має відповідне термінологічне визначення, що пов'язується з поняттям комунікативної компетенції, пор.: «Комунікативна компетенція містить *мовне чуття* — систему неусвідомлених оцінок, що відображають мовні ідеали, і *мовний смак* — систему установок людини стосовно мови й мовлення на відповідному етапі їхнього розвитку»².

Зміни, що відбуваються в мовленні українців наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., потребують ретельної фіксації, опису, аналізу й оцінки. Цей період характеризується активними трансформаціями українського суспільства. У процесі швидких суспільних змін зазвичай відбуваються й значні мовні реформації, «вибух» лінгвокреативності, вербалізація емоцій (пор., наприклад, таке ще не-

¹ Фослер К. Эстетический идеализм // Избранные работы по языкознанию.— М., 2007.— С. 36.

² Карасик В. И. Речевое поведение и типы языковых личностей // Массовая культура на рубеже ХХ–ХХІ вв. Человек и его дискурс : Сб. науч. трудов / Под ред. Ю. А. Сорокина, М. Р. Желтухиной.— М., 2003.— С. 24.

досліджене унікальне явище, як «поезія Майдану», що репрезентована в інтернет-мережі) і под.

Якнайпоследовніше мовленнєві зміни, що спостерігаються в дискурсивній практиці українців, представляють сучасні ЗМІ, оскільки тут бачимо й типові помилки внаслідок порушення мовної норми, мотивованої так званою вербальною свободою, що виявляється у відкиданні всіх обмежень стосовно слововживання, зокрема й використання суржикових, жаргонних, просторічних елементів, вульгаризмів, брутальних виразів, нерегламентованих запозичень. Простежуємо мовну «карнавалізацію», що доповнюється моделюванням мовної гри, активним виявом інтертекстуальності, актуалізацією аксіологічних смислів, що супроводжуються емоційною оцінкою та відповідною експресією³.

Мета цієї наукової розвідки — схарактеризувати деякі регулярні процеси, що їх простежуємо сьогодні в дискурсивній практиці українців як вияв їхнього «мовного смаку» і «мовного чуття».

Як зазначалося, насамперед спостерігаємо досить активне порушення мовної норми, що, очевидно, веде до її змін; наявність варіантів, а також дублетних (паралельних) форм, формування нових словесних стандартів, активне використання традиційних і моделювання нових аксіологічних лексико-граматичних мовленнєвих формул. Простежуємо й недостатню культуру усного й писемного публічного мовлення, що цілком зрозуміло, оскільки демократизація суспільства розширила коло людей, які виступають публічно — в парламенті, пресі, на мітингах та в інших сферах масового спілкування. Свобода слова, яку часто розуміють, як наголошувалося, дещо вульгаризовано⁴, зламала всі табу й канони. Актуалізувалася проблема культури української мови, етики публічного виступу — мовного виховання взагалі.

На жаль, зникла практика репрезентації зразкового мовлення на радіо- й телебаченні, ліквідовано інститут дикторів, практику редагування й «шліфування» друкованого й мовленого слова також забуто. Однак і період «дубового» чи «лукавого» мовлення, голосного читання писаних текстів також пройшов, хоч і сформувалися нові вербальні стереотипи, характерні для піару, зокрема й «чорного». «Живе» спонтанне мовлення приваблює більше, оскільки воно розвиває лінгвокреативність мовних особистостей, сприяє омовленню почуттів, емоцій, що особливо характерно для представників української нації, в мовленні яких, як відомо, вербалізується філософія кордоценризму, лінгвостилістична категорія інтимізації, словотворчість для омовлення гумору і под.

У сучасному мовознавстві поняття «живе мовлення» чітко не окреслено. На думку Ю. Сорокіна, «живе мовлення» — це «усно-невимушений модус функціонування мови, спонтанне мовлення, драматургія»⁵, однак уважається, що живе мовлення має й писемну форму фіксації, що виявляється в его-текстах⁶. «Живе мовлення» рухоме, плинне, динамічне, у ньому репрезентується те, що не регламентовано нормою: оказіональне слово, граматична форма, створена на

³ *Космеда Т.* Риторика українців: порушення норми як мовна гра // *Studia Ukrainica Posnaniensia / Red. T. Kosmeda.* — Zesz. I. — Poznań, 2013. — S. 81–90.

⁴ *Космеда Т.* Свобода слова в современном дискурсе // *Słowo. Tekst. Czas. IX. Człowiek w przestrzeni słownika i tekstu : Materiały IX Międzynar. konf. nauk. (Szczecin, 8–10 list. 2007 r.).* — Szczecin, 2008. — S. 452–460.

⁵ *Сорокин Ю. А.* Человек говорящий в его модусах и отношениях (обзор-дискуссия) // *Массовая культура на рубеже XX–XXI вв. ...* — С. 12.

⁶ *Космеда Т. А.* Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу. — Дрогобич, 2012. — 372 с.

основі порушення граматичної норми, синтаксична конструкція, що не передбачена граматиною, оказіональна сполучуваність і под.⁷ У ньому послідовно реалізуються принципи економії й емпізи, меліоративності й пейоративності, евфемізації і табування, афективності й ефективності, тобто зреалізуються постулати Грайса й Ліча, що дає змогу «описувати комунікативні контакти як аксіологічно марковані вербальні простори»⁸.

В українській науці зазначене поняття намагався окреслити ще І. Франко, зауважуючи, що «живий язик можна і треба студіювати як живу рослину, але не можна і не слід засушувати і заковувати в мертві правила й формули»⁹, а носій мови, на його думку, повинен перейнятися «любв'ю до розвою живого слова, (...) заглядати в глибину того розвою, в його пружини й переходи...»¹⁰.

Мова, безперечно, живе в часі, у відповідну історичну епоху, що в ній відображається, реалізуючись у різних видах мовленнєвих практик. Ця еволюційна якість закладена в ній як константна. Постулат про змінність мови в часі належить, як відомо, до методологічних засад традиційного мовознавства. Мова змінюється, але це ще не означає, що вона лише вдосконалюється.

Р. Якобсон слушно зауважив: «Що стосується фактора часу, то тут я наведу власні заперечення, які я висунув раніше, проти усталеної думки про статичний характер мовного коду. Вони зводяться до того, що кожна зміна спочатку виникає в лінгвістичній синхронії в процесі співіснування і вимушених змін (...), і новомодних. Отже, лінгвістична синхронія сама виявляється динамічною; кожний мовний код на всіх його рівнях змінюється, і в кожній зміні одна з одиниць, що почергово трансформується в іншу, має додаткову інформаційну значущість і набуває певного маркованого статусу на противагу нейтральному, немаркованому статусу іншої одиниці»¹¹.

Які ж зміни у функціонуванні одиниць української мови спостерігаються в синхронії, що певною мірою характеризує «мовний смак» і «мовне чуття» носіїв української мови?

Ще в другій половині ХХ ст. вважалося, що джерелом літературної мови є художня література, тексти художнього мовлення, красного письменства. Класична дефініція терміна «українська літературна мова» — мова, що оброблена майстрами слова, тобто письменниками. Однак сучасна українська літературна мова розвивається, «оновлює» свою літературну норму здебільшого за рахунок мови ЗМІ, повсякденної розмовної комунікації, зокрема й репрезентованої і в інтернет-ресурсах. Власне зміною джерела формування літературної норми пояснюють і факт утрати нормою колишньої жорсткості й однозначності. Варіантність норми — це не завжди ознака її розхитування, втрати стабільності, але й показник гнучкості й цільової її пристосованості до життєвих ситуацій спілкування, дискурсу, тобто «тексту, зануреного в життя».

Спостерігається збільшення варіантних форм¹², що, очевидно, пояснюється прагненням увиразнити мовлення, зробити його відмінним від традиційного. Це дає користувачам мови більше можливостей для вибору; мовні форми «конку-

⁷ Крысин В. И. Языковая норма: жесткость vs толерантность // Массовая культура на рубеже XX–XXI вв. ... — С. 60.

⁸ Сорокин Ю. А. Знач. праця. — С. 10.

⁹ Франко І. «Україна» науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал // Франко І. Зібрання творів : У 50 т. — К., 1985. — Т. 37. — С. 244.

¹⁰ Франко І. Михайло [Петрович] Старицький // Там же. — Т. 33. — С. 276.

¹¹ Якобсон Р. Речевая коммуникация // Якобсон Р. Избранные работы по лингвистике. — Благовещенск, 1998. — С. 313.

¹² Коць Т. А. Функціонування лексичних варіантів у засобах масової інформації (на матеріалі газет 90-х років) // Мовознавство. — 1997. — № 6. — С. 56–60.

рують» між собою, обростають прагматичними смислами, дещо збагачується стилістика. Зазначене простежуємо і в системі наголошування: йдеться про наявність двох паралельних наголосів переважно у конкурентних слів іншомовного походження. Сьогодні ще невідомо, який варіант наголошення «переможе»: *демáркéтинг*, *демáркéтинговий*, *ма́ркéтинг*, *ди́скурс*, *екста́зія*, *ізоме́трія*, *ста́ртéр* та ін.

Спостерігаємо також «навалу» запозичень, появу синонімічних слів до лексем питомих українських, що приходять з англійської мови: *бартер*, *брейк*, *бутик*, *грант*, *дайджест*, *дилер*, *ексклюзив*, *маркет*, *супермаркет*, *міні-маркет*, *ноу-хау*, *офшор*, *промоутер*, *рейтинг*, *рокер*, *шоп*, *шопінг*, *шоумен*, *шоубізнес* і под. Таке явище не назвемо однозначно позитивним, ураховуючи, що запозичення стосуються навіть «інтимних» категорій мови, що відображають ментальність її носіїв, специфіку національного характеру. Ідеться про запозичення вигуків на зразок «*Упс!*», «*Вау!*», «*Окей!*», «*Сорі!*», «*Супер!*» та ін. Вигук, як відомо, моделює спонтанну емоційну реакцію мовця, що повинна репрезентуватися лінгвістичними формами, які є для відповідної мови споконвічними, питомими. Зменшення кількості споконвічних українських вигуків, що функціонують у мовленні українців, — явище, що не викликає схвалення, оскільки частково зникає й національна своєрідність мови. Занепокоєння викликає й надмірне використання чужих номінацій на позначення предметів і явищ довкілля. О. Забужко з цього приводу зауважує: «Сучасна криза, яка опанувала українське суспільство, є насамперед кризою українського мовомислення. Нація, котра мислить про світ і себе в ньому категоріями позиченої мови (метамови), неминуче мислить несамотійно — себто сходиться з єдиної, унікальної позиції у всесвіті, приділеної лише їй, знепритомнюється щодо цієї позиції (щодо самої себе)...»¹³. Однак, безперечно, в окремих випадках запозичення окреслюють нові поняття чи відтінки значення, моделюють відповідні прагматичні смисли, що відсутні в мовному резерві українців, наприклад, агресія Росії щодо України, яка актуалізувалася в період кінця 2013 — початку 2014 рр., призвела до миттєвої лінгвокреативної реакції носіїв української мови — введення в розмовний обіг українського мовного простору лексеми зневажливої, іронічної тональності *рашен* з актуалізованим новим смислом, що слугує для номінації росіян-загарбників, російського війська-агресора, ширше — росіян, які виявляють агресію щодо України, її незалежності. Окреслене запозичення слугує для репрезентації відмінностей між нейтральною, немаркованою номінацією представників російської нації («*росіяни*») й оцінно і стилістично маркованим нововведенням, яке розглядаємо як евфемізм. У цьому разі маємо семантичний неологізм, оскільки лексема *рашен* функціонувала в мовленні українців, але у вужчому значенні — «росіянин, який виявляє недолугість, неосвіченість, заскорузлість мислення».

Сучасне життя змінило мовленнєву поведінку представників українського суспільства: вийшли з активного обігу мовленнєві стереотипи минулого, змінилася стилістика ЗМІ — частіше моделюється мовна гра, іронія і сарказм, що приводить до актуалізації різновидів широкої палітри відтінків значення слова, за допомогою яких моделюються прагматичні смисли, насамперед для граматикилізації категорії оцінки. Однак при цьому актуалізується й мовна вульгарність, брутальність, агресивність, ліквідація всяких колишніх табу, репрезентація грубості. Власне зниження стилю ЗМІ, втрата колишньої літературної чистоти впливають на моделювання мовних засобів оцінки довкілля. Частотними в мовленні, особливо політичних лідерів, які виступають перед своїм електоратом,

¹³ Забужко О. Хроніки від Форгінбраса // Вибрана есеїстика 90-х.— К., 1999.— С. 117–118.

стали слова із семантикою негативної оцінки, замість евфемізмів простежуємо вживання дисфемізмів (напр.: *бидло, брехач, брехня, дурень, злодій, злочинець* і под.), жаргонні слова-паразити на зразок *блін* тощо, хоч для традиційного мовлення українців характерним є актуалізація словесних формул непрямої комунікації відповідно до постулатів Грайса й Ліча. Про це переконливо писав ще І. Франко в праці «*Bel parlar gentil* («Вишукане красномовство»)»¹⁴. Однак сьогодні простежуємо все-таки й оригінальні зразки «вишуканого красномовства». Простежуємо актуалізацію мовної гри¹⁵, зокрема як і вияв протесту проти сучасних політичних подій. Наприклад, на майданчику біля центральної станції метро «Університет» у березні 2014 р. харків'яни влаштували таку собі акцію-карикатуру, про що з'явилася інформація в інтернет-мережі: «Місцеві “вербувальники” жартома збирали голоси за приєднання Харкова до ОАЕ або Антарктиди. Поряд проходила “федералізація” — проголошували автономію окремих районів та вулиць міста, заявляли про “вихід зі складу” та “приєднання до”»: “Ліва півкуля оголосила незалежність”, “Полтавський шлях оголошується територією Полтави”, “Вулиця Сумська повертається до складу Сум”, “Мій тато увійшов до складу іншої сім'ї”, “Страус хоче вийти зі складу зоопарку”, “Харківський цирк вступив в НАТО”, “Холодна гора оголосила візовий режим”». Автори цієї лінгвокреативної ідеї назвали її «Протест із посмішками», вони зазначили, що «скористались відомим публіцистичним прийомом — “розгортання метафори” і навмисно доводили до абсурду» (<http://ua.korrespondent.net/ukraine/3322924-u-kharkovi-organizuvaly-zhartivlyvy-quotseparatystskuiquot-fleshmob>). Подібні приклади підтверджують, що ментальною рисою українців справді є прагнення гумористично сприймати довідкілля.

Характерною ознакою мовлення українців на сучасному етапі його функціонування є підвищена увага до актуалізації назв осіб жіночої статі, збільшення лексем на їхнє позначення, що окреслює процес *лінгвофемінізації*. Висловлену думку можна підтвердити прикладами, зібраними А. Нелюбою й укладеними в його словнику «Лексико-словотвірні інновації»¹⁶. Лише в 2010–2011 рр. лексикограф зафіксував близько 40 нових назв жінок за певними ознаками. Серед цих номінацій виокремимо найпродуктивніший тип — утворення назв жінок за професією, родом заняття від відповідних лексем, що називають чоловіків, і за допомогою суфікса *-к*, пор.: *барменка* — жінка-бармен; *гедлайнерка* — жінка-гедлайнер; *деканка* — жінка-декан; *консулка* — жінка-консул; *логопедка* — жінка-логопед; *нюсмейкерка* — жінка-нюсмейкер; *пасторка* — жінка-пастор; *пивникарка* — жінка-продавець пива. Поширеним є цей словотвірний тип і з використанням суфікса *-ин*, пор.: *гастроентерологиня* — жінка-гастроентеролог; *кінознавчиня* — жінка-кінознавець; *лижкися* — жінка, яка бігає на лижах (про спортсменку); *метеорологиня* — жінка-метеоролог; *неврологиня* — жінка-невролог; *педагогиня* — жінка-педагог; *пілоткися* — жінка-пілот; *синоптикися* — жінка-синоптик. В окремих випадках значення дещо розширюється і, крім указівки на професію, лексема отримує ширшу семантику — «жінка, яка має відношення до того, що названо у твірній основі», наприклад, *політологиня* — жінка-політолог, жінка, яка має

¹⁴ Космеда Т. Наукова розвідка І. Франка «*Bel parlar gentil* (“Вишукане красномовство”)» крізь поліпарадигмальну призму сучасної лінгвістики // Франкознавчі студії.— Дрогобич, 2012.— Т. 5.— С. 119–125.

¹⁵ Космеда Т. А., Халіман О. В. Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична ігра (теоретичне осмислення дискурсивної практики).— Дрогобич, 2013.— 228 с.

¹⁶ Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації. 2010–2011 : Словник.— Х., 2012.— 100 с.

відношення до політології. Крім назв за професією, утворюються й номінації жінок за їхнім суспільним статусом, наприклад: *монархиня* — жінка-монарх, *патріархиня* — жінка-патріарх. Останній приклад цікавий з погляду актуалізації його внутрішньої форми, що містить указівку на ознаку належності до чоловічої статі, яка нейтралізується. Рідше використовуються суфікси *-иця* і *-их*, пор.: *державопосадовиця* — жінка-держпосадовець; *суддиха* — жінка-суддя; *головица* — жінка-голова установи, організації; утворено навіть *екс-головица*. Серед назв осіб жіночої статі є назви-характеристики за титулами (*рекордсменка* — жінка-рекордсмен); за належністю до відповідних організацій, інститутів (*манівка* — особа (дівчина), член МАНУ; *фемейка* — жінка-учасниця Femey); щоденними функціями (*покупчиня* — жінка-покупець); характерологічною діяльністю (*дебаторка* — жінка, яка бере участь у дебатах; *запитальниця* — жінка, яка запитує; *опозиціантка* — жінка-опозиціант); діяльністю, що відповідно оцінюється (*рекетирка* — жінка-рекетир, тобто рекламний рекетир; *кінокрасуня* — красуня, яка має стосунок до кіно). Нові функції, що їх виконують жінки, породжують нові номінації, напр.: *лінгвогувернантка* — жінка-лінгвогувернант. Утворюються й нові назви за ознакою «країна проживання особи жіночої статі», напр.: *кувейтянка* — жінка-мешканка Кувейту. Звичайно, більшість із наведених прикладів функціонує переважно в розмовному мовленні, перебуває у фазі входження в систему мови. Отже, простежуємо лінгвофемінізацію, що пов'язана з активною діяльністю жінок у суспільному житті України, підвищенням їхнього соціального статусу.

Екстралінгвістичні чинники, безперечно, відображаються передусім у лексиці й фразеології. Такі зміни добре помітні, їх систематично описують мовознавці (Ж. Колоїз, Д. Мазурек, Л. Мацько, М. Навальна, А. Нелоба, А. Стишов, Л. Струганець та ін.), зокрема їх докладно схарактеризував й О. Тараненко у низці статей, опублікованих у журналі «Мовознавство»¹⁷. Мовознавець описав й інтерпретував цікаві мовні факти, сфокусувавши увагу на теорії аксіології — теорії соціальних цінностей, що, власне, й окреслено в назві серії статей — «Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства». Такий підхід до опису мовного матеріалу насамперед цікавий широкому загалу гуманітаріїв — соціологам, політологам, культурологам та ін., оскільки, як слушно зауважує О. Тараненко, у його працях ідеться «про формування нової системи суспільних цінностей: це, по-перше, актуалізація традиційних і «загальнолюдських» соціальних, моральних, духовних орієнтирів і пріоритетів; по-друге, відродження і посилення мовної репрезентації національно-державних аспектів України і, по-третє, рівняння на «європейські» та «світові» цінності»¹⁸. Безперечно, дослідник торкається проблем лінгвоаксіології, описуючи процес лінгвалізації нових соціальних цінностей. Матеріал, зібраний і своєрідно описаний О. Тараненком, може слугувати базою для подальших лінгвістичних студій, оскільки має узагальнювальний характер, передусім актуалізуючи проблеми соціолінгвістики, і потребує подальшого конкретного глибокого лінгвістичного осмислення.

¹⁷ Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства. I // Мовознавство.— 2012.— № 3.— С. 3–31; Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства. II // Мовознавство.— 2012.— № 4.— С. 13–40; Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства. III // Мовознавство.— 2012.— № 5.— С. 3–21 та ін.

¹⁸ Тараненко О. О. Формування нової системи...— С. 3.

Нові слова і фразеологізми, що слугують для номінації предметів, явищ, подій, фактів, пов'язаних з новими цінностями чи антицінностями сучасного українського суспільства, з'являються чи не щоденно. Бурхливі події кінця 2013 — початку 2014 рр., що охопили українське суспільство, «породили» нові лексеми, наприклад: *Євромайдан* (символ боротьби за входження України в ЄС), метафоричні словосполучення на зразок *Небесна сотня* (загиблі герої Майдану), *кримський бліцкриг* (про події в Криму в березні 2014 р., де яскраво виражена прецедентність), *пояс безпеки* (про територію України, що, на думку російських політологів, повинна виконувати функцію «зони безпеки», відмежовуючи Росію від території, опікуваної НАТО). Носії української мови є очевидцями актуалізації антономазії — мовного явища, типовим прикладом якого є лексема *хам* (власна назва Хам — син Ноя, який насміявся над наготою свого батька, — перейшла в загальну, набувши відповідного значення в статусі загальної назви); лексема *тітушка* утворилася тим самим шляхом: громадянин на прізвище *Тітушко* ввійшов в історію України, а лексема *тітушка*¹⁹ — у словниковий склад української мови як загальна назва, що окреслює новий тип поведінки людини («провокатор, зрадник, який за відповідну плату, на замовлення виконує протизаконні дії»).

Екстралінгвальні чинники впливають не лише на розвиток лексичної і фразеологічної систем, що очевидно, але й на деякі граматичні процеси, звісно, менш помітні, зокрема на характер творення окремих граматичних форм, а також на характер сполучуваності лексем, зміни у сфері морфологічних форм іменних частин мови, прислівника, дієслова й службових частин мови. Можна простежити навіть маніпуляцію свідомістю мовної особистості за допомогою актуалізації не лише відповідних значень слів, але й значення певних граматичних форм. Щоб «побачити» лінгвоідеологічне тло мовного явища, мовознавці передусім спираються на власне мовне чуття, що, звичайно, не визнається за об'єктивне, але також має право на існування.

Для актуалізації значення оцінки мовці перебувають у постійних пошуках нових форм її вираження й актуалізації традиційних. Оскільки «шкала оцінки» має потенційні точки для більшої чи меншої міри її вияву, то й сьогодні спостерігаємо процес граматикизації категорії оцінки²⁰.

У сучасному мовленні українців активно функціонує традиційний вираз *дуже непоганий* (*дуже непогано*): його використання зафіксовано ще наприкінці XIX — на початку XX ст.²¹ Сьогодні цей вираз актуалізувався, оскільки така форма вираження значення оцінки виявилася потрібною для уточнення «шкали оцінки», її розвитку, моделювання смислів, що виражають відповідний ступінь вияву категорії оцінки.

«Шкала оцінки» репрезентує, як відомо, негативну й позитивну форми оцінки передусім за допомогою узагальнено-кваліфікативних²² оцінних слів, насам-

¹⁹ Термін «тітушка» походить від прізвища спортсмена з Білої Церкви Вадима Тітушка, який брав участь у бійках проти опозиції і напав на журналістів. «Тітушками» вважаються наймані провокатори (<http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3309108-vadym-titushko-vnoshi-okhroniav-vid-titushok-dorohu-v-bik-kyieva> 21 лютого 2014).

²⁰ Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки.— Л., 2000.— 350 с.

²¹ Наведемо приклад з мовлення сучасника І. Франка Д. Дорошенка: «Франко дуже непогано (...) говорив російською мовою, відповідав влучно, і свої знання та пам'ять виявив у повнім блиску...» (Дорошенко Д. Останній побут Івана Франка у Києві // Літ.-наук. вісн., 1926.— Т. 40. Кн. 7–8.— С. 10).

²² Космеда Т. А. Функционально-семасиологическое исследование имен предметно-признаковой семантики // Бачевич Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии.— Л., 1997.— С. 209–351.

перед прикметників (прислівників) на зразок *поганий (погано) — добрий (добре)*; вищий ступінь оцінки повинен репрезентуватися відповідними компаративними формами, але мовцям таких кваліфікацій оцінки не вистачає. «Шкалі оцінки» бракує проміжних оцінних смислів. Контрарна опозиція антонімів передбачає наявність третього компонента, тобто бінарна опозиція *добрий — поганий* дає можливість увести третій член: *добрий — непоганий — поганий*. Така логіка градуальної репрезентації оцінки є зрозумілою й відповідає нормі. Відповідає семантичній нормі й сполучуваність якісних прикметників із прислівником *дуже*, що має значення більшої міри (ступеня) ознаки. Але прикметники із заперечною часткою *не* не можуть відповідно до чинної норми сполучуваності поєднуватися з подібними прислівниками. Отже, що означає *дуже добрий* і *дуже поганий*, цілком зрозуміло. А що означає *дуже непоганий*? Норма сполучуваності порушена, категорія якості набуває форми, що «розмиває» її зміст. Це якість, яка у вимірі дещо менша за «добру», але вища за «непогану» за умови існування «поганої». Очевидно, соціум, свідомість мовців вимагають більш «подрібненої» «шкали оцінки» для точнішої аксіологічної характеристики ознаки, якості, що може реалізовуватися моделюванням нових мовленнєвих формул. Названа модель вираження категорії оцінки досить поширена в сучасному дискурсі українців, про що свідчать приклади з дискурсивної практики, репрезентованої в інтернет-мережі. Така оцінка стосується конкретних і абстрактних неживих предметів, об'єктів, явищ, понять, пор.: «Гадаю, НТН матиме спільні проекти з телекомпанією. Тепер там, до речі, *технічна база дуже непогана*» (<http://www.novosti.kr.ua/9633-5.html>), «Тігірко обіцяє “дуже непоганий варіант” Податкового кодексу» (<http://daily.lviv.ua/news/28499>), «Збудоване це диво було дуже давно — на рубежі XV–XVI століть. І костел, і дзвіниця мають *дуже непоганий вигляд*» (<http://www.ukrmandry.com.ua/index.php?id=547>). Подібна форма вираження оцінки стосується й істот: «*Хокеїст він дуже непоганий*. Має катання, руки, голову, але поки щось у нього не йде. Ми поки шукаємо, може бути, нам потрібно буде зробити перестановки у ланках. Нам хотілося б використувати гравців за повною програмою. *Ми знаємо, що він може грати краще*» (там же). Наведений контекст, власне, й розкриває механізм вияву міри оцінки у вислові *дуже непоганий*: це такий, що має потенції стати кращим, набутти найвищої ознаки, найвищого виміру оцінки. Для цього не вистачає «чогось незначного», що навіть не завжди усвідомлюється тим, хто дає оцінку.

Задана модель вираження оцінного значення стосується й похідної від названого прикметника форми прислівника, що виражає відповідну оцінку стану, дії, пор.: «На думку прокурора, “Тимошенко *виглядає дуже непогано*”» (<http://newsru.ua/ukraine/22aug2011/licotimoshen.html>), «З'ясувалося, що маленька Еністон *дуже непогано малює*, одна з її картин навіть була виставлена в нью-йоркському музеї» (<http://moviestape.com/368-dzhennifer-eniston.html>).

Отже, в сучасній українській мові активно функціонує усталена словесна формула для вираження ступеня вияву категорії оцінки із значенням «висока оцінка, що, однак, має потенціал, щоб стати ще вищою», — «*дуже непоганий* + іменник» і «*дуже непогано* + дієслово».

Однак прислівник *дуже* розширює свою сполучуваність і за рахунок поєднання з неякісними прикметниками, надаючи їм відповідного оцінного значення, що простежуємо навіть у науково-популярних текстах. Наведемо приклад з монографічного дослідження «Франко. Перезавантаження» (Дрогобич, 2013), пор.: «Якщо говорити про франкознавство, то цей твір є прикладом, як літературна наука у радянські часи, захоплюючись фальсифікаційною текстологією,

не змогла помітити *дуже сучасних тверджень*, що їх сформулював, зокрема, Хома без серця» (Д. Ільницький).

В українській мові синонімічний ряд оцінно-кваліфікативного прислівника *дуже* розширився. Його синонімами в дискурсі українців стали прислівники *страшенно (страшно)*, а останнім часом також і *жахливо*.

Якщо спроектувати зазначені лексеми на «шкалу оцінки», то вони вказують на більшу ознаку вияву якості, що супроводжується й виявом експресії, репрезентують вищу оцінку ознаки чи якості порівняно з прислівником *дуже*. Як бачимо, й у цьому випадку реальність вимагає наявності більшого ступеня градації оцінки, підсиленої вербальними кваліфікаторами-прислівниками.

За прислівником *страшно* в узусі закріплена сполучуваність, що проектується переважно на назви ознак, дій, станів, якостей, які мають негативну семантику чи негативно оцінюються (або — дещо рідше, зокрема вживаючись у переносному значенні, — на нейтральні в аксіологічному аспекті об'єкти чи суб'єкти, дії), що відповідно відображено в СУМі²³ (пор. також значення, закріплені за лексемами *страшно*²⁴, *страшенно*²⁵). Як бачимо, ці лексеми є синонімами не лише до *дуже*, але й *погано*, *сильно*.

Названа сполучуваність у деяких випадках може бути ілюстрацією аксіологічної енантіосемії²⁶. Така форма репрезентації міри вияву оцінки стосується як істот, так і неістот, абстрактних і конкретних предметів, ознак станів, дій, пор.: «Дівчина *страшенно гарна*. Вона, примружившись, від великої кількості сонця, дивиться так, ніби розуміє все на кілька десятиліть наперед» (Т. Прохасько), «Фільм “*страшенно гарний*”» (<http://hd filmy.com/strashenno-garnijj-strashno-krasiv-beastly-2011.html>); «Мені в голову прийшла *страшенно гарна ідея* — назвати символ @ гарною українською назвою — вареник» (<http://linux.org.ua/>

²³ Пор. опис семантики прикметника *страшний*, значення якого проектується на похідний прислівник: «дуже великий розмірами, кількістю і т. ін.» (напр.: «*Страшна* кучугура цегли та каміння лежала купами» — П. Мирний), «Я на гору круту крем'яную Буду камінь важкий підймає, І, несучи вагу ту *страшную*, Буду пісно веселу співать» — Л. Українка); «який перевищує звичайну міру, норму, звичайний рівень і т. ін. чого-небудь» (напр.: «Життя стало нестерпним, з настанням темноти на вулицю не вийдеш, місто як вимерло, тільки ковані підбори [інтервентів] по бруку клацають. Дорожнеча *страшна*, насувався голод» — О. Гончар); «непривабливий унаслідок надмірного відхилення від норми» (напр.: «*Страшний* вигляд вбрання») — СУМ, IX, С. 759–760).

²⁴ 1. Прислівник до *страшний*: «— Ну, так! Оженився неборак! — Сама собі вона шептала і тяжко, *страшно* усміхалась» (Т. Шевченко), «Він ходив зовсім як несамовитий, і його позападали очі іноді так *страшно* блищали, що Горпина часом лякалась його» (Б. Грінченко), «— Як ти *страшно* й мудро заговорила, братова, — вражено подивився [Яків] на Дарину, а думки відразу домалювали все сказане про жіночу долю» (М. Стельмах); 2. У значенні присудкового слова: «Хто-небудь відчуває страх, боязнь. Мені аж *страшно*, як згадаю Оту хатину край села» (Т. Шевченко), «Серед двору лежав блідий, як смерть, Федір. Усім стало якось моторошно, *страшно*...» (П. Мирний), «Настя почула брязкіт кайданів, і їй стало страшно» (М. Коцюбинський). Те саме стосується й лексеми *страшенний* і її похідного *страшенно*, пор.: «Страшенний: 1. Дуже страшний своїм виглядом, своїми діями, великою силою, потужністю і т. ін. (...) // Дуже великий розмірами, кількістю і т. ін. (...). 2. Надзвичайно сильний інтенсивністю або ступенем свого вияву (...)» (СУМ, IX, С. 758–759).

²⁵ 1. Прислівник до *страшенний*: «Сонце стояло серед неба і *страшенно* пекло» (М. Коцюбинський), «Згорбившись, похнюпившись, вона, здається, слухає бурі, що так *страшенно* гуде та те кругом хати...» (П. Мирний), «Сергій запропонував піти в парк. Лариса й Майя не відмовились, хоч в обох уже *страшенно* боліли ноги від цілоденного ходіння» (О. Гурей); 2. У великій мірі, надто: «— Філоксера тим і небезпечна для винограду, що, розмножуючись *страшенно* хутко, переходить з куца на купу, з садка в садок» (М. Коцюбинський), «Пісня *страшенно* потрібна бійцям, без неї жити не можна» (Літ. газ.).

²⁶ Див. про це: Космеда Т. А. Функционально-семасиологическое исследование ...

cgi-bin/yabb/YaBB.pl?num=1195999719/15), «Я часто бував на українських шлюбх у греко-католицькій церкві у Варшаві, і мені *страшенно подобається церковна музика, яка супроводжує богослужіння*» (Т. Конвіцький).

Отже, сполучуваність типу «*страшно (страшенно)*» + прикметник із семантикою позитивної оцінки» і «*страшно (страшенно)*» + дієслово на позначення дії чи стану, що позитивно оцінюються» розбудовує «шкалу оцінки» й засвідчує наявність в українській мові відповідних аксіологічних формул, що з часом актуалізуються.

Аналогічно до наведеної формули простежуємо моделювання нової оказіональної сполучуваності прислівника *жахливо* (*жахливо* + прикметник із семантикою позитивної оцінки), пор.: «*“Жахливо чудовий” мюзикл у Будапешті*» (<http://www.urist.in.ua/archive/index.php/t-86049.html>), «Зима. Так, що може бути приємніше... Коли гуляєш, а в тебе на шапці або капюшоні маленькі, білі, але *жахливо красиві* сніжинки» (<http://vk-news.info/statusy-pro-zymu.html>).

Аналіз відповідних словникових статей СУМу засвідчує, що така сполучуваність не зафіксована цим словником. До речі, подібна модель щодо прислівника *ужасно* активно функціонує і в сучасному російському мовленні.

Порушення усталених мовних норм, як бачимо, не викликає непорозуміння в інтеракції, а навпаки, створює нові норми — комунікативно-прагматичні, що дає змогу тлумачити нестандартні мовленнєві вживання не як помилки, а як специфічні мовленнєві дії, скеровані на ліквідацію прогалин щодо вираження відповідних смислів. На зміну парадигми у фокусі «норма — помилка» приходять парадигматична дихотомія «норма — інша норма». У зв'язку з цим згадаймо міркування В. Матезіуса про «правильну мовну форму». Учений наголошував, що «правильною формою» слід уважати не «генетично обґрунтовану мовну форму», а форму, що найбільше відповідає меті висловлення. Він висунув поняття «мовної відшліфованості», яке протиставив «історичній чистоті» чи «мовній генетичній правильності», а «шліфовка мови» відбувається, звичайно, лише в процесі мовлення²⁷.

На прикладі аналізу названої нової сполучуваності прислівника *жахливо*, українці прагнуть урізноманітнити форми вербалізації позитивної оцінки, хоч учені давно помітили, що кожна мова містить у своєму арсеналі більше форм, моделей репрезентації негативної оцінки. Це пояснюється специфічною природою людської психіки, й українська мова в цьому аспекті не є винятком. Утім, як бачимо, мовна свідомість сучасних українців налаштована на актуалізацію не лише негативних, а й позитивних смислів, активізуючи мовні засоби, валентність яких спроектована первинно на моделювання значень негативної оцінки, що нетипово для мовлення взагалі.

Найвищу ознаку якості (форми вищого та найвищого ступенів порівняння, форми елятиву й суперлятиву) як її оцінку сьогодні активно виражають відносні та присвійні прикметники, займенники прикметникового типу, а також порядковий числівник *перший*²⁸. Чимало прикладів на позначення названого явища зафіксовано у словнику інновацій А. Нелюби. Так, лише в 2010–2011 рр. зафіксовано такі форми вживання прикметників: *найбезрукіший, найбрудноносніший, ннайбюджетніший, найвокальніший, найдетективніший, найджазовіший, най-*

²⁷ Див.: Матезіус В. О необхідній стабільності літературного мови // Пражский лингвистический кружок.— М., 1967.— С. 378–382.

²⁸ Космеда Т. А. Пам'ять мовної особистості і феномен прецедентності: потенції дискурсивного слова *перший* у лінгво- і соціокультурній свідомості (на матеріалі аналізу поетичного мовлення) / Незгасимий СЛОВОСВІТ : Зб. наук. праць на пошану проф. В. С. Калашника // Уклад. М. Філон, Т. Ларіна.— Х., 2011.— С. 539–547.

екранізованіший, найкіношніший, найкозачніший, наймафіїнніший, найневипадковіший, найнезалежніший, найсовковіший, найтанцювальніший, найтоковіший (найвищий ступінь ознаки, пов'язаної з ток-шоу), найтуберкульозніший, найфераріший²⁹; дещо менше — займенників, наприклад *твоїший*: «Воно переважно ще, мабуть, твоє, досі, видно, не стільки їхнє воно — *твоїше*» — С. Бондаренко), *сякіший-такіший* («Спікер — сякий-такий. Прем'єр — лихо з лих. Парламентська більшість — ще *сякіша-такіша*») ³⁰. Натрапляємо й на оказіональні утворення прислівників у формі вищого ступеня порівняння від основ іменників, наприклад *центріше* (вищий ступінь ознаки, пов'язаної з центром) ³¹. Нормативність, як бачимо, дещо нейтралізується: поняття *правильне* — *неправильне* все частіше замінюють поняттям *доречно* — *недоречно*. Теза про те, що *правильне* все те, що доцільне, визначає сутність комунікативно чи ситуативно зумовленої норми.

Отже, простежуємо тенденцію до моделювання певного розмаїття оцінних смислів: «шкала оцінки» модернізується, розширюється й деталізується. Наведений аналіз засвідчує доцільність виокремлення самостійного мовознавчого напрямку — «граматики оцінки» ³², метою якого і є опис лексико-граматичних моделей вербалізації категорії оцінки. Теоретичне значення досліджень подібних мовних явищ полягає, на наш погляд, у тому, що вони ще раз доводять соціальну природу внутрішніх рівнів мовної системи, які також підлягають соціальному осмисленню.

Таким чином, вияв «мовного смаку» українців реалізується в збільшенні варіантних форм, що зумовлено й зміною джерела формування літературної норми, яким стали ЗМІ й інтернет-мережа; в активізації запозичень, що приводить до звуження сфери вживання окремих питомих одиниць української мови, зокрема вигуків; у підвищенні чинника лінгвофемінізації, що виявляється насамперед в утворенні нових лексем на позначення осіб жіночої статі; у лінгвалізації нових соціальних цінностей, зокрема і їх граматикалізації, що безпосередньо пов'язано із змінами відповідних цінностей; у моделюванні прагматичних смислів, насамперед для граматикалізації категорії оцінки: мовці перебувають у постійних пошуках нових форм її вираження для розширення палітри смислів, що посідають відповідні місця на «шкالی оцінки», вербалізації національної ментальності. Помітна й актуалізація використання нестандартної сполучуваності на зразок «*дуже + непоганий + іменник*», «*дуже + непогано + дієслово*», «*дуже + неякісний прикметник*», а також «*страшно (страшенно) + прикметник із семантикою позитивної оцінки*» і «*страшно (страшенно) + дієслово на позначення дії чи стану, що позитивно оцінюються*». Спостерігаємо явище, коли лексема на зразок *жахливо*, яка первинно використовувалася для моделювання форми вираження виключно негативної оцінки, у сучасному дискурсі українців уживається для репрезентації вищої міри не лише негативної, але насамперед і позитивної оцінки. Актуалізовано вживання відповідних форм неякісних прикметників, прислівників і займенників прикметникового типу для моделювання варіантів значення вищої міри оцінки.

Очевидно, можна робити відповідні прогнози стосовно розвитку українського мовлення з урахуванням явищ, що реалізуються й у граматичній системі, оскільки є можливість визначати й аналізувати екстралінгвістичні чинники, що детермінують зміни лексико-граматичних форм. При цьому варто досліджувати

²⁹ Нелюба А. Знач. праця. — С. 51–54.

³⁰ Там же. — С. 92, 7.

³¹ Там же. — С. 92.

³² Космеда Т. А., Халіман О. В. Знач. праця.

антиномії внутрішнього й зовнішнього, узусу й можливостей мовної системи, що й дає змогу поєднати соціолінгвістичний аналіз, традиційний структурно-семантичний підхід у граматиці і прагмалінгвістичний дискурсивний аналіз. Аналіз граматичного матеріалу слід подавати на тлі загальної мовної ситуації, що має значення для розвитку теорії прагма- й соціолінгвістики. Дослідження екстралінгвістичної зумовленості граматичних одиниць дає змогу стверджувати, що проникнення соціального у сферу лексико-граматичних форм має чітко окреслений характер, фундаментальна властивість мови — міжрівнева взаємодія — має вирішальний вплив на трансформації не лише у сфері лексичних, а й граматичних форм.

Аналізуючи специфіку вираження граматичних категорій, без сумніву, можна отримати уявлення про характер носіїв мови, їхній спосіб світобачення, світорозуміння й світосприйняття. Відповідний ступінь актуалізації граматичних форм, які виражають оцінні смисли, свідчить про притаманний українцям кордоцентризм — високий ступінь емоційності, експресивності, з одного боку, а з другого, — про потяг мовних особистостей до критичної оцінки подій довкілля, бажання бачити його кращим, зокрема й висміюючи недоліки за допомогою вербалізації гумору, моделювання мовної гри. Процес лінгвофемінізації засвідчує, що в свідомості українців ментально закладена особлива повага до жінки — берегині роду. Отже, соціальне, як бачимо, інтерпретується не як зовнішній чинник, який задає ті чи ті процеси, а як факт мови; воно невіддільне від внутрішньої структури мови.

T. A. KOSMEDA

ACTUAL CURRENT SPEECH PRACTICES OR «LANGUAGE TASTE» OF THE UKRAINIAN MODERNITY?

«Language taste» of Ukrainians is realized in activation of linguistic creativity, verbalization of emotions, actualization of borrowing words, growth of variant or doublet forms, rise of lingual feminization, lingualization, of new social values, their grammaticalization, modelling of pragmatic meanings, which are realized by corresponding verbal formulas. Use of occasional comparative, relative and superlative forms of nonqualitative adjectives, adverbs and pronouns of adjectival type for verbalization of category of evaluation is also actualized.

Key words: borrowing, variant forms, lingual feminization, lingualization, grammaticalization, category of evaluation.